

ТЕРМИНОЛОГИЯ ТИЗИМИДА ГИПОНИМИЯ ВА ЭКВОНИМИЯ ҲОДИСАЛАРИНИНГ КЕСИШУВИ

Ихтиёр Эрматов

Гулистон давлат университети доценти

АННОТАЦИЯ

Мақолада умумхалқ тили лексикаси билан терминологик лексика муносабатидаги изоморф, яъни ўхшаш функционал-семантик хусусиятлари ҳамда унинг терминологик лисоний тизимга ўхшашлиги гипоним ва эквоним ҳодисаларининг қиёсланаётган ҳар икки тизимдаги амали билан далилланади. Тилшуносликнинг графика, орфография, услубият бўлимларининг терминлари мақоланинг иллюстратив материали сифатида хизмат қилади.

Таянч сўз ва иборалар. Графика, графема, фонетик меъёр, лексик меъёр, грамматик меъёр, сўзлашув услуби, расмий услуб, илмий услуб, бадиий услуб, эквоним, гипоним ва б.

Сўзнинг функционал-семантик кўринишларидан бири *термин*дир. Терминнинг материал томони сўз ёки сўзлар бирикмасидан таркиб топган иборага тенг келади. Лекин сўз ва термин ўзаро фарқ қилади. Сўз умумхалқ мулки, у тил жамоасининг ҳамма ижтимоий қатламлари учун бир хил хизмат қилади. Термин эса, акс ҳолда, умумхалқ мулки сифатида эмас, балки тил жамоасининг айрим-айрим ижтимоий қатламлари учун хосланган бўлади. Термин ёрдамида халқ хўжалиги, фан ва техниканинг муайян тушунчалари номланади. Терминнинг маъно ҳажми сўзникига нисбатан тор ва унинг истеъмол доираси чекланган бўлади.

Энди мазкур бўлимда тилшуносликнинг графика, орфография, услубият соҳалари атамалари мисолида гипонимия ва эквонимиянинг кесишувини ўрганамиз.

Графика атамаси адабиётларда шундай изоҳланади: 1. Нутқ товушларини ёзиб ифодалаш воситаларининг муайян тизими: *рус графикаси, араб графикаси*. 2. Тилшуносликнинг алифбодаги ҳарфлар таркибини, шаклини, ҳарф ва товушлари орасидаги муносабатни белгилаш билан шуғулланувчи амалий соҳаси.¹

¹Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. – Тошкент: “Ўзбекистон миллий энциклопедияси” Давлат илмий нашриёти, 2002. – Б.33; Маҳкамов Н., Эрматов И. Тилшунослик терминларининг изоҳли лугати. (Умумтаълим мактаблари ҳамда академик лицей ва касб-хунар коллежлари учун) – Тошкент: “Фан” нашриёти, 2013. – Б.40; Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – М.: Советская

Графика бўлимнинг бош бирлиги графемадир. *Графема* атамасининг илмий адабиётларда икки тури борлиги таъкидланади²:

1. Аналитик графема – ёзма нутқда икки ҳарфнинг бир товушни ифодалашини англатадиган термин. Масалан, ўзбек тилининг лотин ёзувида *ng, sh, ch* ҳарфларини илмий тилда *аналитик графема* атамаси ифодалайди.

2. Оддий графема – ёзма нутқда *менга, сенга* сўзларидаги *н* ва *г* ҳарфлари алоҳида-алоҳида ҳарфларни ифодалагани учун.

Демак, *графема* атамаси *аналитик графема* ва *оддий графема* атамалари билан жинс-тур муносабатида гипероним сифатида амал қилади, *графема* – жинс, *аналитик графема*, *оддий графема* – тур атамалари. Кейинги икки термин гипероним мазмунини шакллантиради. Моҳиятан, аналитик графема ҳам, оддий графема ҳам умуман графемадир. Унинг икки тури ўзига хос аниқлаштирувчи атамалари ҳисобланади. Мазкур аниқлаштирувчи атамаларни бир-бири билан горизонтал алоқага киритганимизда уларнинг ўзаро дифференциал белгилари юзага чиқади. Лингвистик жиҳатдан аҳамиятли мазкур белгилар *аналитик графема*, *оддий графема* атамаларини гипонимик муносабатдан эквонимик муносабатга ўтказди. Натижада *аналитик графема*, *оддий графема* атамалари гипонимликдан эквонимликка кўчади. Гипонимликдан эквонимликка ўтиш нуқтасида гипонимия ва эквонимия ҳодисалари кесишади.

Монограф ва *диграф* атамалари юқоридаги икки атаманинг синоними ҳисобланади ва уларда ҳам юқорида кўрсатилгани каби гипонимик ва эквонимик муносабат шаклланади. *Графема* атамаси *монограф* ва *диграф* атамаларининг гипероними бўлади, улар гипонимлари саналади. Уларни умумлаштириб, интеграл муносабатга дохил қилиб турган хусусият – иккаласининг ҳам умуман ҳарф – графема эканли ҳисобланади. Айни вақтда мазкур атамалар лингвистик мундарижасига юзасидан фарқли ҳамдир. *Монограф* атамаси умуман графема бўлса-да, моҳиятан битта товушни ифодалайдиган битта ҳарфдир. *Диграф* битта товушни ифода этадиган иккита ҳарфдир. Демак, мазкур атамаларнинг ягона товушни бир ҳарф ёки икки ҳарф билан ифода этиш хусусияти эквонимик муносабатни вужудга келтирган. Эквонимик муносабатдаги атамалар бир-бири билан эквонимия ҳодисасини намоён этган.

энциклопедия, 1969. – С.117.

² Жамолхонов Х. Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Университет ва педагогика институтларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетлари талабалари учун дарслик) – Тошкент: “Талкин” нашриёти, 2005. – Б. 96.

Орфография атамалари тизимида *орфографик тамойиллар* атамаси билан *фонетик тамойил* (бу тамойил асосида тузилган имло қоидаларига кўра сўз ёки сўз шакллари талаффуздаги кўринишига мос тарзда ёзилади), *морфологик тамойил* (бу тамойил асосида тузилган имло қоидалари сўзнинг маъноли қисмларини, улар қандай талаффуз қилинишидан қатъи назар, аслига мос равишда ёзишни талаб қилади), *шаклий тамойил* (бу тамойил асосида тузилган имло қоидалари кўпроқ ўзлашма сўзларга нисбатан қўлланади ҳамда ўзлашмаларни манба тилда қандай ёзилса, олаётган тилда ҳам шу шаклда ёзишни талаб қилади), *тарихий-анъанавий тамойил* (бу тамойил асосида тузилган имло қоидалари сўзларни қадимдан одат бўлиб қолган, анъанага кирган шаклда ёзилишини талаб қилади) жинс-тур муносабатида бўлади ва уларнинг гиперонимига айланади. *Фонетик, морфологик, шаклий, тарихий-анъанавий тамойиллар* атамалари *орфографик тамойиллар* атамаси остида бирлашади. Ўз навбатида, мазкур атамалар бир-бири билан дифференциация ҳосил қилади. Улар бундай фарқланиши билан эквонимларга айланади.

Услубият атамалари ўртасида тадқиқот мавзумиз бўлган ходисаларнинг туташуви ҳосил бўлади. Хусусан, *услубият* атамаси гипероним атама сифатида *фонетик услубият, лексик услубият, морфологик услубият, синтактик услубият, функционал услубият*³ атамалари билан жинс-тур муносабатига киришади. Мазкур жинс-тур муносабатидаги атамаларни қуйидагича иерархик тавсифлаш мумкин: гиперонимик атама (*услубият*) биринчи босқич атама бўлса, *фонетик услубият, лексик услубият, морфологик услубият, синтактик услубият, функционал услубият* атамалари иккинчи босқич атамаларидир. Гиперонимик характердаги атама мазмуний мундарижасида гипонимик атамаларнинг хусусияти умумий бир тарзда акс топади, гипонимик характердаги атамаларда гиперонимик атаманинг моҳияти аниқлаштирилган ҳолда ифода топади. Атамалараро бундай аниқлаштирилган муносабат горизонтал йўналишда ҳам давом этади. Буни натижаси эквонимларни юзага келиши бўлади. Хусусан, бундай муносабатда *фонетик услубият, лексик услубият, морфологик услубият, синтактик услубият, функционал услубият* атамалари ўзаро қандай бирликларнинг (ифода материалларининг) услубий хусусиятлари ўрганилиши жиҳатидан эквонимлар бўлиб қолади. Шу ўринда гипонимия ва эквонимия ўзаро кесишади.

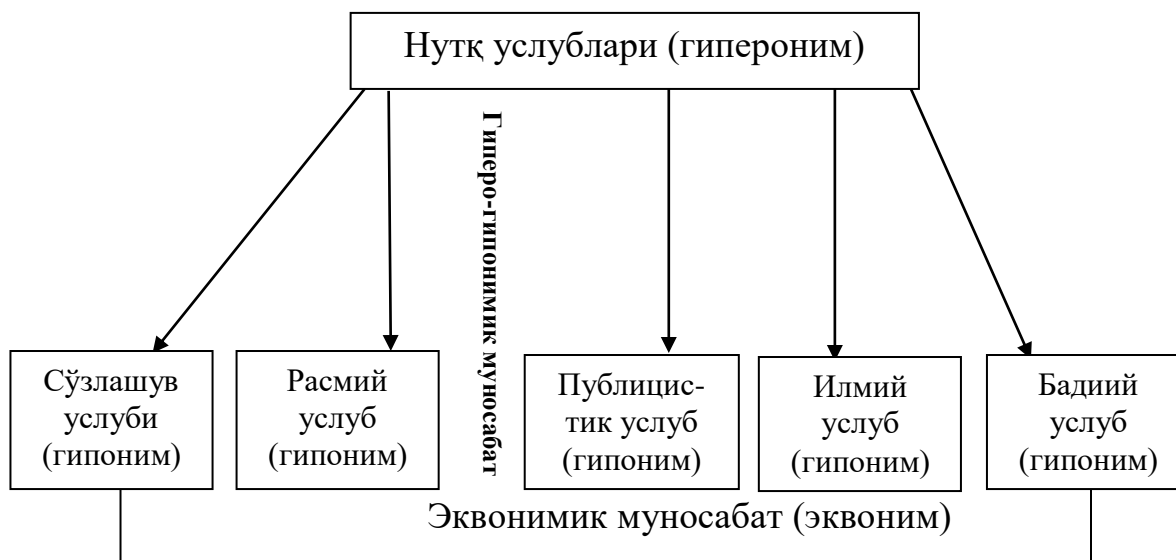
³ Услубиятнинг ушбу кўринишлари юзасидан ушбу адабиётларга қаранг: Шомаксудов А., Расулов И., Қўнгуров Р., Рустамов Х. Ўзбек тили стилистикаси. Университетлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари учун қўлланма. – Тошкент: “Ўқитувчи” нашриёти, 1983. – 248 б.; Стилистика. Современный английский язык. Учебник для вузов. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 384 с.

Адабий тил меъёрлари масаласи ҳам стилистика – услубиятнинг ўзак масалаларидан ҳисобланади. гипонимия ва эквонимия ҳодисаларининг кесишиши *адабий тил меъёрлари*⁴ атамаси билан *фонетик меъёр*, *лексик меъёр*, *грамматик меъёр* атамалари ўртасидаги жинс-тур ва тур-тур муносабатларида юзага чиқади. Дастлаб жинс-тур муносабатида адабий тил меъёрлари атамаси гипероним бўлади, қолган атамалар унинг гипонимларига айланади.

Гипонимларнинг ўзаро интеграл белгилари – уларнинг ҳаммаси меъёр эканлиги билан *гипонимия* атамаси остида бирлашади. Ўз навбатида, ушбу атамалар бир-биридан дифференциал белгилари асосида фарқланади. Гипонимлараро бундай фарқланиш ҳам *фонетик меъёр*, *лексик меъёр*, *грамматик меъёр* атамаларининг лингвистик моҳияти билан алоқадор. Бинобарин, ҳар бир меъёрнинг алоҳида тил сатҳлари birlikлари эканлиги билан эквонимик муносабатга киришади.

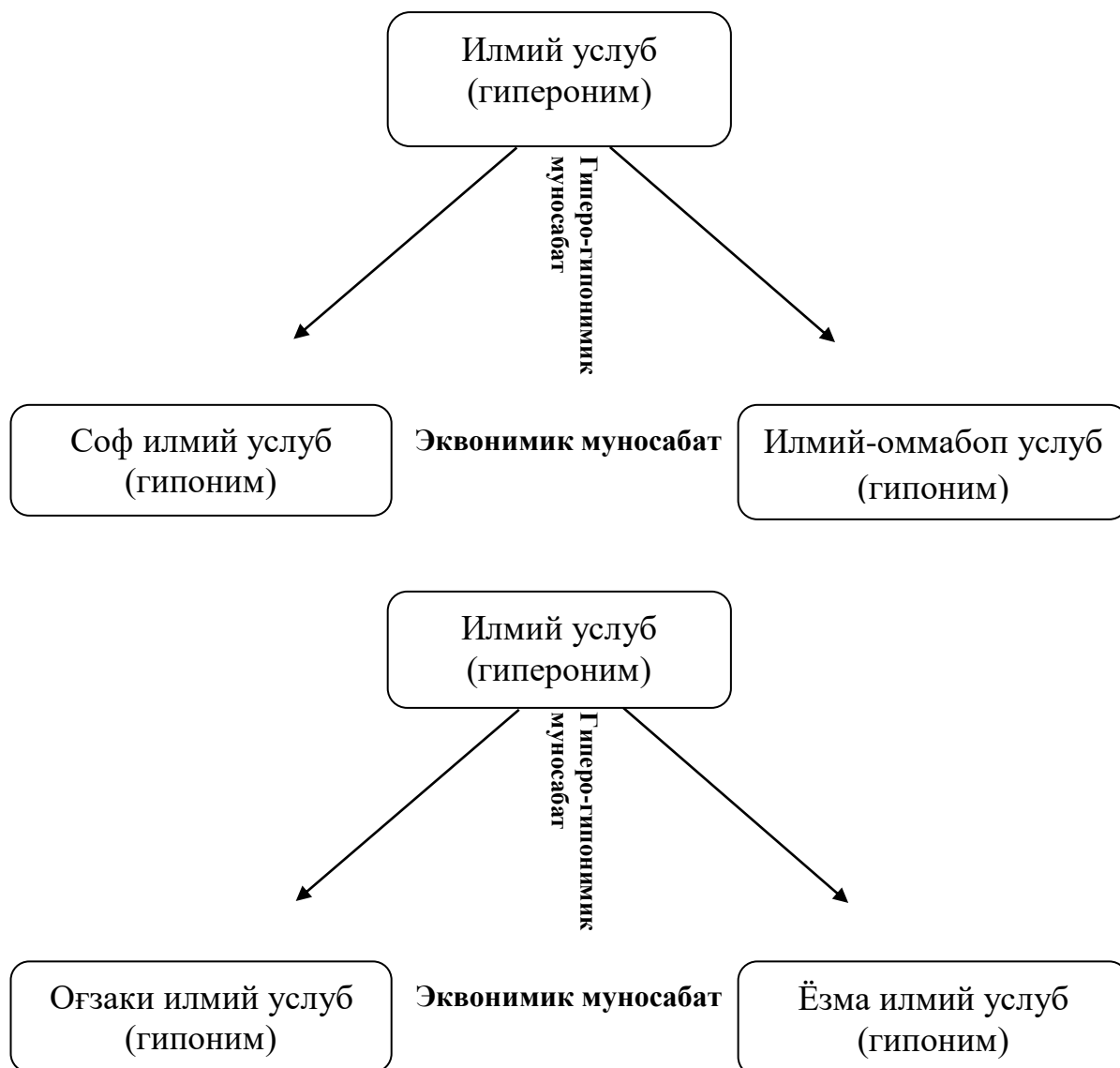
Нутқ услублари атамаси билан *сўзлашув услуби*, *расмий услуб*, *публицистик услуб*, *илмий услуб*, *бадший услуб* атамаларининг гиперогипонимик ҳамда эквонимик муносабатларида ҳам тадқиқотимиз объекти бўлган ҳодисаларнинг кесишиши юз беради. Биз бу ўзаро кесишувни қуйидаги чизмада кўрсатиб ўтамыз:

⁴Адабий тил нормалари юзасидан “Ўзбек тили стилистикаси” (Тошкент, 1983. – Б. 36 – 43.) китобида батафсил маълумот берилган.

Юқоридаги ҳар бир услуб ўз ичида яна гиперо-гипонимик ҳамда эквонимик муносабатларга кириша олади. Лингвистик атаманинг моҳияти қанчалик чуқур ўрганилса, яна шунчалик жинс-тур ҳамда ички тур-ички тур муносабатлари давом этаверади. Эквонимик ва гипонимик муносабатлар кесишиши юзага чиқаверади.

Жумладан, илмий услуб атамасида мана шундай муносабатларни кузатиш мумкин. Биз буни ҳам қуйида чизмаларда кўрсатиб берамиз:

Бу каби фарқланиши натижасида эквонимия ҳодисаси юзага келади. Демак, мазкур атамалараро муносабат интеграл белгилар доирасидан чиқиши ҳамда дифференциал белгилар

доирасида фаркланиши нуктасида ушбу ҳодисаларнинг тўқнашиши содир бўлади.

REFERENCES

1. Ахманова О.С. Словарь лингвистических терминов. – Москва: Советская энциклопедия, 1966. – 605 с.
2. Жамолхонов Ҳ. Ҳозирги ўзбек адабий тили. (Университет ва педагогика институтларининг ўзбек тили ва адабиёти факультетлари талабалари учун дарслик) – Тошкент: “Талқин” нашриёти, 2005. – 260 б.
3. Mahkamov N., Ermatov I. Tilshunoslik terminlarining izohli lug‘ati. – Toshkent: Fan, 2013. – 144 b.
4. Стилистика. Современный английский язык. Учебник для вузов. – 5-е изд., испр. и доп. – М.: Флинта: Наука, 2002. – 384 с.
5. Шомақсудов А., Расулов И., Қўнғуров Р., Рустамов Ҳ. Ўзбек тили стилистикаси. Университетлар ва педагогика институтларининг филология факультетлари учун қўлланма. – Т.: Ўқитувчи, 1983. – 248 б.
6. Ҳожиев А. Тилшунослик терминларининг изоҳли луғати. –Т.: Ўзбекистон миллий энциклопедияси, 2002. – 168 б.

